

Hayatta Kalmak Yaşamak Değildir!

Kent Yoksulu Göçmenlerin Gündelik Yaşam Mücadelelerini *Habitus* Kavramıyla Düşünmek*

Bediz YILMAZ**

Giriş

Göçmen olsun olmasın, kentlerin yoksul kesimlerinin yoksullukla baş etmek için çeşitli mücadele mekanizmaları geliştirdiklerini öne sürmek nesnel bir gerçekliğe işaret etmektir; oysa yoksulluk ve bununla baş etme mekanizmalarının hangi kavramla incelendiği öznel bir analitik tercihi gösterir. Bir başka deyişle, bu konuların “hayatta kalma stratejileri” açısından mı yoksa “toplumsal dışlanma” açısından mı ele alındığı, çözümlemenin çıkış ve varış noktaları bakımından anlamlı farklılıkları dışavurur. Nitekim bunlardan ilki betimsel bir kavram olup kentsel yoksulların “gündelik yaşamlarını sürdürmek için yöntemler bulmaktaki başarı veya başarısızlıkları”na işaret ederken, ikincisi yapısal bir yaklaşımdır ve “kentsel yoksulluğun yaratılmasında toplumun daha etkin bir rol oynadığına” vurgu yapar (González Arriagada, 2000: 33). Biz bu yazıda bu iki yaklaşımı birlikte kullanmaya çalışacağız. Bir yandan yoksulluk ve dışlanma olgularının yapısal temellerini vurgulayan “toplumsal dışlanma” yaklaşımı konuya bakış açımızın temelini oluştururken, diğer yandan da, bireysel ve

* Bu çalışma, Paris 8 Üniversitesi Fransız Kentleşme Enstitüsünde gerçekleştirilen “Migration, Exclusion et Taudification dans le Centre-Ville İstanbuliote: Etude de cas de Tarlasapı” adlı doktora tezine dayanmaktadır. Makalenin hazırlık aşamasındaki yorum ve katkıları için Deniz Yılmaz, Deniz Yüksek ve Özlem Kaygusuz’a teşekkürlerimi sunarım.

** Dr., Mersin Üni. İ.İ.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü.

kolektif eylemlerin önemine değinmeye imkan veren “hayatta kalma stratejileri” kavramından yararlanacağız. Klasik “yapıya karşı özne” ikiliğini aşarak “yapı ve özne”yi birlikte ele almayı amaçlayan böylesi bir yaklaşım, Pierre Bourdieu sosyolojisi, özellikle de “*habitus*” kavramı sayesinde mümkün olmaktadır. Tartışma, istem dışı göç süreciyle 1990’lar boyunca Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki illerden İstanbul’un Beyoğlu ilçesindeki Tarlabası muhitine yerleşmiş olan Kürt ailelerle gerçekleştirilmiş olan saha araştırmasına dayanarak yapılacaktır. Yazıda, *habitus* kavramının tartışıldığı ilk bölümden sonra ikinci bölümde istem dışı göçün yoksullaştırıcı ve dışlanmayı artırıcı bir süreç olduğuna vurgu yapılacaktır. Üçüncü bölümde, kente yerleşmiş göçmen ailelerin gündelik hayatta kalma mücadelelerini kapsamlı bir şekilde ele aldıktan sonra son bölümde, sözkonusu ailelerin en fazla başvurduğu hayatta kalma stratejisi olan çocuk emeğinin hem bütünleşme hem de dışlanma etmeni olduğu gösterilecektir.

Kent yoksullarının “*habitus*”u olarak hayatta kalma stratejileri: Kuramsal çerçeve

Bir Meksika varoşundaki köylü göçmenlerin kentsel ortama uyum sağlamalarını inceleyen Mahar (2000: 69), ne sadece maddi ve yapısal koşullarla belirlenmiş, ne de salt bireysel başarı veya başarısızlığa dayanan bir yöntemin mümkün olduğunu savunur. Gündelik yaşam pratiğinin daimi bir “yaratıcı dönüştürme süreci” olarak kavramsallaştırılması gerektiğini, Bourdieu’nün geliştirdiği *habitus*, alan, sermaye ve strateji gibi kuramsal araçların yapı ile özne arasında bütünleşmeyi mümkün kıldığını ve bu bütünleşmenin göçmen ailelerin gündelik pratiklerinde yansımaları bulunduğunu iddia eder. Nitekim Bourdieu, kendi yaklaşımını şöyle izah eder: “bir yanda eylemi eyleyicisiz [*agent*] mekanik bir tepki olarak gören nesnelcilik, öte yanda eylemi bilinçli bir niyetin kararlı bir şekilde yerine getirilmesi, kendi amaçlarını belirleyen ve akılcı hesapla faydayı azamiye çıkartan bir bilincin özgür projesi olarak tanımlayan öznelcilik olmak üzere iki tuzağa düşmemeye gayret ediyorum” (Bourdieu ve Wacquant, 2003: 110). Göç olgusuna uygulandığında bu yaklaşım, göçmenlerin kent koşullarına uyumuna dair çalışmalara uzun zamandır damgasını vurmuş iki klasik yaklaşım arasındaki uçurumu kapatmaya yardımcı olur: bunlar, bir yanda bireye ve gündelik aile yaşantısına vurgu yapan etkileşimci yaklaşım, diğer yanda da toplumsal ve küresel düzlemlerde ekonominin işleyişini odağına oturtan sistemler yaklaşımıdır. Worsley’in (1984: 180) de belirttiği gibi, “sistemler analizi ve etkileşimci yaklaşımlar birbirlerini dışlamaz ve diyalektik bir sosyolojide *ikisine birden* gereksinim vardır”, zira, “çeşitli baskılara maruz kalan milyonların bunlara verdiği cevapların çeşitliliğini anlamak için politik iktisatla sınırlı bir sistemler modelinin kapsamı dışında kalan kültürel ve öznel unsurları da dikkate almak gerekir”.

Bourdieu'nün sosyolojik yaklaşımı, kendisini, toplumsal evreni anlamaya yönelik bu iki uç görüşten ayrı bir yere konumlandırır ve ikisini birleştirme amacını taşır. Nitekim, Lemert'in ifadesine göre Bourdieu'nün sosyolojisi "pratik eylemler üzerindeki yapısal dayatmalar" olarak tarif edilebilir (aktaran Harker, 2000: 166). Gerçekten de Bourdieu, yapıların ve pratiklerin birbirini ürettiği ve yeniden ürettiği basit yeniden üretim modelini reddeder, zira bu modelde zaman etmeni dikkate alınmamaktadır. Bourdieu'nün modelinde *habitus*, yapılarla pratikler arasındaki sonsuz döngüde aracı rolü üstlenir. Bununla birlikte, algılar, özgün tarihsel koşullar da pratikler ve dolayısıyla *habitus* üzerinde etki sahibidir (a.g.e.: 167). Onun sosyolojisi "pratiğin kuramı"nı, daha açık bir ifadeyle pratiklerin üretilme koşul ve biçimlerinin kuramını inşa etmeyi amaçlar. Kendi deyimiyile, "*içsellik ve dışsallığın diyalektiğinin, yani dışsallığın içselleşmesi ve içselliğin dışsallaşması'nın deneysel biliminin inşası*"dır amaçlanan (Bourdieu, 2000 [1972]: 256). Bu kuramsal yaklaşımın kilit kavramlarından biri olan *habitus* Bourdieu tarafından, "kalıcı yatkinlik sistemleri, yapılandırıcı yapılar gibi işlev görmeye eğilimli yapılanmış yapılar" olarak tanımlanır. Bourdieu'nün öğrencisi Wacquant'ın (2005) açıklamasına göre ise *habitus*, toplumun, belli biçimlerde düşünmek, hissetmek ve eyleme geçmek için eğitilmiş beceriler veya yapılanmış eğilimler halinde kalıcı bir şekilde kişilerde yerleşmesidir ve daha sonra da kişilerin halihazır ortamlarının dayatma ve koşulları karşısında yaratıcı çözümler üretmesini sağlar, bu anlamda birey ve toplum arasındaki ikiliği aşan arabulucu bir kavramdır. Bir diğer deyişle, *habitus* hem toplumsal yapının kişilerin derinlerine yerleşmiş bir tortu gibi olduğunu, bu tortunun kişinin düşünce, alışkanlık ve eylemlerini yönlendirdiğini, hem de bireyin o an içinde bulunduğu sınıf, çevre, zaman ve kendi kişilik yapısı gibi unsurların da bu tortunun biçimlenmesinde etkisi olduğunu gösterir. *Habitus*'un kimi özelliklerini sıralamak daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Wacquant (2005) *habitus*'un doğal değil toplumsal bir eğilim olduğunu ve bu yüzden de zaman, mekân ve iktidar ilişkilerinden bağımsız olmadığını, ayrıca farklı pratik alanları arasında aktarılabilirliğini ifade eder. Önemli özelliklerinden birisi de, dayanıklı olmakla beraber statik veya ölümsüz olmamasıdır; zira yatkinlikler toplumsal olarak kurulmakta ve yeni dışsal güçler karşısında erimeye, çözülmeye hatta parçalanmaya uğrayabilmektedir (a.g.e.). İşte göçmenlerin *habitus*'unu incelerken bu husus bilhassa önem taşır çünkü göç olgusunun kendisi *habitus*'u değişime, dönüşüme uğratabilecek en önemli dışsal güçlerden biri olma niteliğini taşır.

Göçmen hanelerin hayatta kalma stratejilerinin *habitus* kavramı aracılığıyla incelenmesi iki yönlü açılım sağlar. Bir yandan toplumsal pratiklerin toplumsal yapıyla uyumlu bir şekilde kişilerde yeniden üretilme biçimlerine dair bilgi edinebilirken, diğer yandan bu pratiklerin yeni koşullar veya ortamlarla karşılaştığında nasıl uyum sağladığını veya dönüştüğünü, ya da tam tersine, bu yeniliklere karşı nasıl bir direnç

gösterdiklerini gözlemleyebiliriz. Dolayısıyla şunu söylemek mümkün: göçmenlerin *habitus*'u, onların algılarını ve eylemlerini biçimlendirirken, *habitus*'un kendisi de aynı zamanda yakın çevre, sınıfsal aidiyet ve genel toplumsal yapı tarafından biçimlenir.

Bu kavramsal çerçevede, Şili'deki kentsel yoksullarla ilgili kapsamlı bir çalışması olan González Arriagada'nın (2000: 276) uyarısı önem arzeder: Kent yoksullarının gündelik yaşam kavgasına dair bir çalışmada "strateji" kelimesinin kullanılması sorunlu olabilir, zira bu terim yoksul kesimlerin eylemlerinde mutlak bir ussallığın var olduğunu veya hayatlarını etkileyen dışsal güçler üzerinde bir nevi denetimleri olduğunu kabul etmek anlamına gelebilir. Bu nedenle González Arriagada (2000: 276), stratejiye alternatif olarak "beklenmedik olaylar karşısında olası imkanlardan azami faydalanmak veya olumsuz sonuçlardan asgari zarar görmek için çabuk bir şekilde harekete geçme becerisi" şeklinde tanımladığı "*ingeniárselas*" kavramını önerir. Eğer algılamamızı terimin askeri anlamıyla sınırlamış ve onu zafere yönelmiş ussal eylemler bütünü olarak tanımlamış olsaydık, strateji sözcüğünün *habitus* kavramıyla çeliştiği dahi iddia edilebilirdi, zira *habitus* tam aksine eylemlerin ardındaki ussal bir şekilde hedeflenmeyen yönler vurgu yapmaktadır. Nitekim Bourdieu'ye (2000: 256) göre, pratikler bilinçli bir hedef gözetme sonucu olmaksızın amaçlarına nesnel olarak uyarlanır ve bu anlamda, "bir orkestra şefinin düzenleyici faaliyetinin ürünü olmadıkları halde düzenlenmektedirler".

Şüphesiz, strateji ve *habitus* arasındaki bu çelişkinin aşılması için strateji teriminin daha ayrıntılı bir şekilde tanımlanması gerekiyor. Meksikalı yoksul göçmen hanelerin hayatta kalma çabaları üzerinde çalışan González de la Rocha (1994: 15), bu terime iki düzeyli bir tanımla getirerek soruna çözüm öneriyor. Buna göre, uzun vadeli stratejiler "ne kadar mantıklı veya ne kadar başarılı olursa olsunlar, hane üyelerinin uzun vadeli refahını amaçlayan bir dizi planlanmış olaylar"ı tanımlar; kısa vadeli stratejiler ise "gündelik hayatın beklenen veya beklenmedik sorun ve zorluklarıyla başa çıkmak amacıyla geliştirilirler" (a.g.e.). İşte bu ikili tanım sayesinde planlanmış ve planlanmamış stratejiler arasında bir ayırım yapmak ve ikinci kategoriye giren kısa vadeli olanları *hayatta kalma stratejileri* olarak isimlendirmek mümkün olmaktadır. Yazımızda yararlanacağımız hayatta kalma (veya başa çıkma) stratejileri kavramı, yoksulluk ve yoksunluk durumlarıyla başa çıkmak için hanehalkları tarafından geliştirilen kısa vadeli eylem veya davranışlar olarak tanımlanabilir. Bunların niteliği dış çevrenin sosyo-ekonomik koşullarına sıkı sıkıya bağlı olsa dahi, hanehalkının kendi içsel özellikleriyle ilişkili olarak hayatlarını iyileştirmeleri ve zorluklara göğüs germelerinde yeni yöntemler yaratmaları da mümkündür.¹

¹ Hayatta kalma stratejileriyle ilgili literatüre ve Ankara'da gerçekleştirilmiş bir saha araştırmasının bulgularına kapsamlı bir şekilde yer veren bir çalışma için bkz. ODTÜ (2000).

Hayatta kalma stratejilerinde temel çözümleme birimi olarak hanenin kabul edilmesi de pek çok araştırmada başvurulan bir yöntemdir (Datta, 1990; González de la Rocha, 1994; Mingione, 1991). Bunun nasıl bir fayda sağladığını açıklamak için öncelikle “hane”yi tanımlamak gerekir. Hane, bir veya daha fazla kişiden oluşan bir çekirdek veya geniş aile, ya da aynı çatı altında birlikte yaşayan birçok bireyi/ aileyi kapsayabilir. Temel kıstas hanenin gelir sağlayabilecek durumda olan her bir üyesinin katkıda bulunduğu varsayılan ortak bir birikim havuzunun varlığıdır. Kaynakların bu şekilde toplanması aile üyeleri arasında bir işbirliğine işaret ettiği gibi, karşılıklı bir yükümlülük de yaratmaktadır (Mingione, 1991: 133). Analiz ölçeğinin hane olarak belirlenmesiyle ücret veya başka gelirlerin (nakdi olan veya olmayan) yanısıra her tür günlük faaliyeti de hesaba katmak mümkün olmaktadır. Mikro düzeye vurgu yapan hayatta kalma stratejileri yaklaşımı sayesinde yoksulluğun incelenmesinde mikro ve makro koşulların bağlantısı daha açık bir şekilde anlaşılabilir.

Kuramsal çerçeveyi bu şekilde çizdikten sonra aşağıdaki bölümlerde hayatta kalma stratejilerine yer vereceğimiz yoksul göçmen hanelerin özgün göç ve yaşam koşullarını anlayabilmek için istem dışı göç olgusunun neden ve sonuçlarına dair kısa bir özet yapmakta fayda görüyoruz.

Toplumsal dışlanma etmeni olarak istem dışı göç

Yukarıda belirttiğimiz gibi bu yazı, 1984-1999 arasında Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yaşanan çatışmalar sonucunda Tarlabası'na yerleşen bir grup göçmen Kürt haneyle gerçekleştirdiğimiz saha araştırmasına dayanmaktadır.² Bu hanelerin yaşadığı göçün istem dışı göç olarak isimlendirilmesinin uygun olduğunu düşünüyoruz. Böylesi bir adlandırmayı tercih etmemizin sebebi bunun hem köy yakma ve boşaltma

² Kuzeydeki Tarlabası Caddesi ve güneydeki Dolapdere Caddesi dışında belli sınırları olmayan bir bölgedir Tarlabası. Beyoğlu'nun ve İstanbul'un atardamarı İstiklal Caddesi civarı ile bağlantısı 1986'da onlarca binanın yıkılmasıyla sekiz şerite çıkartılarak “Bulvar” haline getirilmiş olan Tarlabası Caddesi tarafından koparılmak istense de “aşağı” Beyoğlu “yukarı” Beyoğlu'ndan asla kopamaz. Tarlabası, aşağısındaki dik ve dar yokuşlarla, bitişik nizam köhnemiş Rum evlerine sığamayıp sokağa taşmış insanları ve ev içlerinin daracık olması nedeniyle binalar arasına gerilen iplerde 24 saat asılı çamaşırlarıyla bilinir. Biz bu çalışmada Tarlabası'nı altı mahalleyle sınırladık: Bostan, Bülbül, Çukur, Kalyoncu Kulluk, Kamer Hatun ve Şehit Muhtar. Saha araştırmamız esas olarak istem dışı göç süreci sonrasında Tarlabası'nda ikamet etmekte olan yirmi dört hanenin üyeleri ile yapılan etnografik çalışmaya dayanmaktadır. Buna ek olarak yaklaşık elli adet nitel görüşme de semtin diğer sakinleri, orada oturmayan ama çalışan kişiler, mahalle muhtarları, bölgeyle ilgisi olan çeşitli devlet kurumlarının çalışanları, Beyoğlu ve Büyükşehir Belediyeleri görevlileri, STK'lar, siyasi partiler, akademisyenler, araştırmacılar ve gazetecilerle gerçekleştirildi. Ayrıca, bu iki çalışmadan elde edilen nitel bulguları nicel olarak tamamlayıcı olması amacıyla 1990 ve 2000 nüfus sayımı mahalle bazında verilerinden yararlanıldı.

gibi zorla göç ettirme işlemlerini, hem de olağanüstü hal, silahlı çatışmalar, ambargo, yayla yasağı, hayvancılık ve tarım gibi bölgenin temel ekonomik faaliyetlerinde daralma, eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmet sunumunda azalma, can ve mal güvenliğinin olmaması, dağa çıkma veya korucu olma dayatmaları gibi nedenlerle yapılan, zorla olmasa da bir anlamda zorunlu olan göç eylemlerini kapsamaktadır. Bu adlandırmanın, uluslararası literatürde bu şekilde göç etmiş olan kişilere verilen Ülke İçinde Yerinde Edilmiş Kişiler (ÜYEK / IDP- *Internally Displaced Persons*) tabiriyle de örtüştüğünü düşünüyoruz. Bu alandaki tek uluslararası belge olan Birleşmiş Milletler'in benimsediği Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler'de (BM, 1998) şu tanıma yer verilmektedir:

"Ülke içinde yerinden olmuş kişiler; zorla ya da zorunda kalarak evlerinden veya sürekli yaşamakta oldukları yerlerden, özellikle silahlı çatışmaların, yaygın şiddet hareketlerinin, insan hakları ihlallerinin veya doğal ya da insane kaynaklı felaketlerin sonucunda veya bunların etkilerinden kaçınmak için, uluslararası düzeyde kabul görmüş hiçbir devlet sınırını geçmeksizin kaçan ya da bu yerleri terk eden kişiler ya da kişi gruplarıdır."

Çatışmaların son yıllarda yeniden alevlenmesine rağmen esas şiddetini 1984-1999 arasında gösterdiğini, bunlarla doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı göç eylemlerinin ise, PKK'yı lojistik desteğinden mahrum bırakmaya yönelik yeni bir askeri yöntemin benimsendiği 1993'ten sonra yoğunlaştığını söylemek mümkündür (Üstel, 2004: 3). İstemsiz göçe ilişkin sayısal veriler konusunda uzun yıllardır bir belirsizlik hali, sessiz bir rakamlar savaşı sürmekteydi. Devlet kaynakları, bu konuda bir ilk olan TBMM raporunda, OHAL Bölge Valiliği'nin verdiği rakamlara dayanarak OHAL kapsamındaki ve mücavir alandaki bazı iller ile bazı çevre illerde, 1997 yılı itibarıyla 905 köy ve 2.523 mezranın boşaltıldığı ve göç edenlerin sayısının 378.335 olduğunu belirtiyordu.³ İçişleri Bakanlığı tarafından Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi (KDRP) kapsamında açıklanan verilere göre ise Ocak 2006 itibarıyla boşalan 945 köy ve 2.021 mezrada 358.335 kişi yer değiştirmişti (Dağ, 2006'dan aktaran Kurban vd., 2006: 70). Diğer taraftan, konuyla ilgili STK'lar ve uluslararası kuruluşlar ise 1-3 milyon arasında değişen rakamlar telaffuz etmekteydi. Örneğin, Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Küresel Araştırması'nın 2002'de yapılmış olan ikinci baskısında istemsiz göç edenlerin sayısının yaklaşık üç milyon olduğu, bunlar arasında ise bir milyon kadarının ise zorla göç ettirme uygulamalarına maruz kaldığı belirtilmekteydi (Global IDP Project and Norwegian Refugee Council, 2002: 165).

³ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu'ndan (1998), aktaran Kurban vd. (2006: 70).

Bu muğlaklığın giderilmesi için Türkiye Hükümeti, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Komisyonu arasında 2003'te başlamış olan işbirliği çerçevesinde Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'ne (HÜNEE) yaptırılan Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması'nın (TGYONA) sonuçları beklenmekteydi. 2006'nın Bahar aylarında açıklanması beklenen bulgular 6 Aralık 2006 tarihinde açıklandı. KDRP kapsamındaki on dört il (Adıyaman, Ağrı, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli, Van) ile bu illerden yoğun göç almış on ilde (İstanbul, Ankara İzmir, Adana, Mersin, Bursa, Antalya, Malatya, Manisa, Kocaeli) gerçekleştirilen araştırma göç veren illerden güvenlik nedenleriyle göç edenlerin sayısal olarak, 953.680-1.201.200 arasında olduğu tahmin etti. Raporda bu göçlerin yaklaşık % 80'inin kırsal, % 20'sinin kentsel çıkışlı olduğu, Göçlerin % 87'sinin kendi isteği dışında, % 13'ünün ise göç edenin isteği ile gerçekleştirildiği ifade edildi. Bu göçlerin % 61,3'ünün şiddetin, köy yakmaların ve boşaltmaların en yoğun olarak yaşandığı 1991-1995 arasında gerçekleştiği, % 31,6'sının 1986-90, % 5'inin 1996-2000 arasında, % 2,1'lik bölümünün ise 2000 yılından sonra yaşandığı saptandı (Korkut, 2006).⁴

İşte 1990'ların ilk yarısından beri devam eden bu yeni göç dalgası istem dışı göç niteliği taşır ve Türkiye'deki iç göçe 1950'lerden beri damgasını vurmuş olan istemli göçten çok farklı özellikler taşır. Özellikle köyle bağın tamamen kopması, ailenin genci yaşlısı, kadını erkeği topluca göç etmesi, göç kararının çok kısa bir sürede ve dışsal etmenlerin dayatmasıyla alınması ve göç eden kesimin kırsal yaşam deneyimli olması nedeniyle kentte kullanabileceği bir bilgi ve beceriden mahrum olmasını belirtmek gerekir. Kürt göçü de 1990 öncesinde istemli sayılabilecek bir göç idi, tabii yaşadığı yerde gelir imkanı kalmamış, topraksızlaşmış köylülerin kente göçünün ne derece istemli sayılabileceği tartışmalıdır; ancak daha sonraki göçe kıyasla yine de belli bir serbest iradeye dayandığı teslim edilmelidir.⁵ Çatışmalara bağlı istem dışı göçün olumsuz etkilerini, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin Kürtlerin yoğun yaşadığı illerinde yirmi yıl kadar etkin olmuş ve hukuk devleti ilkelerinin önemli oranda askıya alındığı sıkıyönetim ve olağanüstü hal dönemlerindeki hak ihlalleri⁶

⁴ Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması'nın tüm sonuçları için bkz. TGYONA (2006).

⁵ 90'lara kadar istemli, daha sonra da istem dışı bir nitelik arzeden Kürt göç akımlarının Bourdieu ve Sayad'ın (1964: 30) Cezayir örneğinde betimledikleri "kültürü benimseme" (acculturation) ve "kültür kaybı" (déaculturation) süreçleriyle benzerlik gösterdikleri iddia edilebilir. İlk kavramla kastedilen göç tedrici bir süreçtir ve "eski toplumsal düzen ve içerdiği dayanışma değerleri uyarlama yoluyla varlıklarını sürdürebilirler", oysa ikinci göç türünde eski toplum düzeni keskin bir biçimde yıkılır, bu da toplumsal grupların dağılmasına ve kültürel geleneklerin sönmesine neden olur (a.g.e.).

⁶ Herkesin yaşamını koruma ve geliştirme hakkı, özel hayatın ve aile hayatının korunması ilkesi, konuta saygı ilkesi, mülkiyet hakkı, temel hak ve hürriyetlerin korunması, eğitim ve öğretim hakkı, işkence, insanlık dışı ya da onur kırıcı ceza veya muameleden korunma hakkı ihlal edilen başlıca haklardır. Bkz. Üstel (2004: 4); Kurban vd. (2006: 17).

başta olmak üzere, sivil, politik, sosyal ve kültürel vatandaşlık haklarından mahrumiyet tespitiyle birlikte ele almak gerekir. Bir yandan bölgesel eşitsizlik bağlamında kendini gösteren sağlık, eğitim, altyapı gibi hizmetlere erişimde geri kalmışlık, kamu ve özel kesim yatırımlarının yetersizliği, diğer yandan da bir etnik grup olarak Kürtlere özgü sıkıntılar (varlıklarının tanınmaması, uzun yıllar boyunca anadillerini kullanmada yasaklamalar, Türkçe'yi kullanmada zorluklar nedeniyle eğitimde dezavantajlı konum gibi), anayasal vatandaşlık haklarının tam anlamıyla sağlanamadığını gösterir. İşte istem dışı göç de bu mahrumiyete yeni bir katman olarak eklenmiş ve yeni bir mağduriyet/mahrumiyetler bütünü getirmiştir.

Önemle vurgulanması gereken bir diğer nokta da, istem dışı göçün ekonomik yapıda müthiş bir bozguna neden olduğu neoliberal dönemde ortaya çıkmış olması, bu nedenle de göçmenlerin kentlerde daha önceki göç dalgalarıyla gelmiş olanlara kıyasla daha zor koşullarla baş etmek durumunda kalmalarıdır. Sonuç bölümünde de vurgulayacağız fakat yeri gelmişken belirtelim; bu dönemin göçmenler için en önemli özelliği emek piyasalarında ortaya çıkan dönüşüm sonucu istihdam olanaklarının kısıtlanması, enformel sektörde yoğunlaşması ve sonrasında da toplumsal hareketlilik olanağı bulunmamasıdır. Yine bu dönemin başat özelliklerinden biri olan artan mekânsal ayrışma da toplumda sınıfsal ve mekânsal kutuplaşmaları ivmelendiren bir etmendir. İddiamız yalnızca istem dışı göç mağdurlarının böylesi bir kutuplaşmadan etkilenen kesim olduğu değildir; ancak bu göç dalgasının etnik temeli ve yoksullaştırıcı etkisi, toplumun diğer kesimlerine göre onları daha kırılgan bir hale getirmekte, bahsettiğimiz sınıfsal ve mekânsal ayrışmaya etnik bir vurgu yapmaktadır.

İstem dışı göç süreciyle büyük kentlere gelmiş olan Kürtlerin yaşam koşullarının ancak *toplumsal dışlanma* gibi bir kavram yardımıyla anlaşılabilirliğini, zira bu kavramın, bu göçün tartışmasız mutlak bir yoksulluk yaratmanın ötesinde çokboyutlu bir yoksunluğa da zemin hazırladığını ifade etmeye olanak sağladığını düşünüyoruz. Aşağıda detaylarını vereceğimiz bu yoksullaşma/yoksunlaşmaya bir de, daha önce görülmemiş ölçüde bir etnik temelli ayrımcılık ve mekânsal ayrışma da eşlik etmektedir ve toplumsal dışlanma bütün bu boyutları ifade etmektedir.

Bu iddiamızı temellendirmek için esas olarak, artık eski bir veri tabanı haline gelmiş olsa bile bu konuda yapılmış ilk ve en kapsamlı araştırma olduğu için Göç-Der tarafından 1999-2001 arasında altı ilde (bölge illerinden Diyarbakır, Van, Batman ve bölge dışı metropollerinden İstanbul, İzmir ve Mersin) 2100 hane ile gerçekleştirilmiş olan “zorunlu göç” araştırmasının verilerine yer vereceğiz. Bu araştırmada öne çıkan kimi bulgular şunlardır: göç edenlerin % 99'u maddi kayıba uğramıştır; % 91'i işsizlik sorunu yaşamıştır; % 88'i sosyal güvenceye sahip değildir;

% 43'ünün okul çağında olup da okula devam etmeyen çocuğu vardır (Göç-Der, 2001). İstihdamla ilgili bulgulara bakacak olursak, göçmenlerin % 85'i göç öncesi tarımla ilgili bir faaliyet yürütmekte iken göç sonrası bu oran %5'e düşmüştür. Dahası, göç öncesine kıyasla göç sonrasında işsizlerin (% 1,4'ten % 29'a), hizmet sektöründe niteliksiz bir işte çalışanların (% 0,9'dan % 9,5'a), işportacıların (% 1,7'den % 21'e) ve belirsiz gündelik işlerde çalışanların oranı artmıştır (% 4,3'ten % 26'ya). Köyden kente göçü takiben bir anlamda proleterleşme yaşandığı iddia edilebilse dahi, tutulan işlerin niteliği, "iş olmayan işler"den (düzensiz, geçici, eğreti, çok düşük ücretli, enformel ve sosyal güvencesiz işler) gelir etmeye çabalamanın en yaygın çözüm olduğunu (% 90 oranında), bunun da "proleterya-altı" ya da daha yaygın kullanımla "sınıfsız" bir duruma tekabül ettiğini söylemek daha anlamlı gözüküyor.⁷

Saha araştırması: Tarlabası'ndaki yoksul Kürt göçmen ailelerin hayatta kalma stratejileri

Yazımızın bu bölümünde istem dışı göçten sonra Tarlabası'na yerleşen ve toplumsal dışlanma olgusunu birebir yaşayan göçmen ailelerin hayatta kalma stratejilerinin karmaşık yapısına dair bir çözümleme getirmeye çalışacağız. İlk olarak, hane halkının *ihtiyaçları* ve aile üyelerinin bu ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak geliştirdiği stratejiler ele alınacak, daha sonra da hayatta kalma stratejilerinde yararlanılan -ulaşılabilir olan veya olmayan- *kaynaklar* üzerinde durulacaktır. Çözümlemede esas olarak, Enzo Mingione'nin (1991) hem sanayileşmiş hem de az gelişmiş ülkelerde yaşayan yoksul aileler tarafından kullanılan parasal olmayan ve enformel kaynak türlerini incelediği *Fragmented Societies (Parçalanmış Topluluklar)* kitabında geliştirdiği şemaya dayanılacaktır.⁸ Bu şemadan yararlanma yolunu tercih etmiş olmamızın nedeni, Mingione'nin şemasının bir hanenin ihtiyaçları ve kaynakları konusunda çok detaylı bir analitik çerçeve sağlaması ve Tarlabası'nda yapmış olduğumuz saha araştırmasından elde ettiğimiz etnografik verilerin bu çerçevede oldukça kapsamlı bir şekilde sunulabiliyor olmasıdır. Şema ile saha bulguları arasında uyumsuzluk olduğu kimi hallerde, şemaya eklentiler yaparak bu durumu telafi etmeye çalıştık (örneğin yasadışı faaliyetlerde olduğu gibi). Fakat son tahlilde, Mingione'nin analitik çerçevesinin genel anlamıyla bir hanenin her türlü gereksinim ve kaynağına dair oldukça kullanışlı olduğunu düşünüyoruz.

⁷ Sözkonusu göçmen kesim hakkında başka illerde yapılmış araştırmalar da benzer veriler ortaya koyuyor. Bkz. Altuntaş (2003); Kaygalak (2001); Kurban vd. (2006), TMMOB (1998); Yılmaz (2006).

⁸ Mingione (1991: 124) kitabında "insanlara çeşitli bağlamlar ve toplumsal gruplar içerisinde hayatta kalma imkanı veren farklı koşullar ve örgütsel ilişkiler" olarak tanımladığı "toplumsal yeniden üretim" terimini kullanır.

İhtiyaçlar

Tablo 1 'de Tarlabası'nda yaşayan yoksul göçmen ailelerin maddi ihtiyaçları ve bu ihtiyaçların giderilme biçimleri Mingione'nin (1991: 146) özgün sınıflamasına bağlı kalınarak ayrıştırılmıştır. Aşağıda saha çalışmamızın bulgularını her bir kategori için detaylı olarak değerlendireceğiz.

Tablo 1: Temel geçim ihtiyaçları ve bunları karşılama yöntemleri

	<i>Evin İhtiyaçları(parasal olan ve olmayan)</i>	<i>Karşılama Yöntem</i>
BARINMA	Kira ve mülkiyet Mobilya Cihazlar, eşyalar Temizlik Elektrik Su Isınma	P/E E/ D/Y E/Y/P D E/P E/P D
BESLENME	Gıda maliyeti Temizlik/hazırlama/pişirme Satın alma faaliyetleri Tüpgaz	E/D/Y/P D/Y D/Y P
GYYNME	Satın alma faaliyetleri Tamir	P/Y D
ULADIM	Özel Toplu ulaşım araçları	P P
SADLIK	Tıbbi bakım Yağlar Profesyonel olmayan bakım	Y/P Y/P D/E
DYDER YHTYAÇLAR	Dinlenme, Kültür, Bilgi edinme Okul gereçleri Okul banyoları Çocuk ve yaşlı bakımı	E E/Y P D

D: Evsel ve kişisel yollarla tedarik etme faaliyetleri **P:** Parasal tüketim **E:** Enformel tüketim

Y: Yardım (devletten veya özel yardım) (Mingione bu kategoriyi parasal tüketim kategorisine dahil eder)

Kaynak: Mingione'nin (1991: 84) şemasından Tarlabası verilerine uyarlandı.

- Barınma

Barınma stratejilerine ilişkin ilk gözlemimiz, düşük kira ücretleri ve çeşitli gelir getirici faaliyetler nedeniyle bu mahallede ikamet etmenin kendi başına bir hayatta kalma stratejisi olduğu gerçeğiydi, ki bunlar şehirde yaşayan yoksul kesim için oldukça cazip özelliklerdir. Tarlabası'nda çok sayıda bina boştur, dolayısıyla da yasal olmayan yollarla yerleşmek görece daha kolaydır. Fiziki yapının son derece bozulmuş olması; mahallenin fuhuş, uyuşturucu ticareti, hırsızlık ve suçun kol gezdiği bir bölge olarak

nam salmış olması ve ellili altmışlı yıllarda gayrimüslim nüfusun bölgeyi yoğun olarak terk etmek zorunda kalmasından kaynaklanan mülkiyet sorunları nedeniyle kira seviyesi oldukça düşüktür.

Barınmayla ilgili bir diğer strateji de ev sahibiyle kavga etme veya kira yerine bazı hizmetlerde bulunma (ev sahibi için temizlik veya yemek yapmak gibi) yoluyla kirayı ödemekten kaçınma da belirtilmelidir. Ayrıca, şehre ilk gelişte yakın bir akrabanın evinde uzun süreli ikamet etme her tür göç sürecinde başvurulmuş temel yöntemlerden birisidir.

Mekânı kullanmaya dair stratejilere gelince, en önemli uygulamalardan birinin mekânı aşırı derecede küçük bölümlere ayırmak olduğu gözlenmektedir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gayrimüslim alt-orta sınıf tarafından kurulan bu mahalledeki binalar genellikle çok dar parseller üzerinde inşa edilmiştir. Çoğunluğu sadece bir ailenin kullanımına yönelik olarak tasarlanan bu binalarda genellikle her birinde ortalama iki oda olan üç-dört kat bulunur. Güncel durumda ise her kat ve hatta her oda ayrı bir ailenin yaşam mekânı olarak hizmet vermektedir. Bu, her binada yüksek nüfus yoğunluğunun yanısıra, banyo ve mutfak gibi mekânlar bakımından da yetersizliğe de yol açmaktadır. Buna bir de sözkonusu sosyal grubun yüksek çocuk sayısı ve geniş aile olgusunun da eklenmesi gerekir. Dolayısıyla, on üyeli bir aile bir veya iki odalı bir dairede yaşamak zorunda kalmaktadır. Buna göre tek bir oda hem yemek hazırlama ve yeme, çocuklar için oyun oynama, televizyon seyretme, misafir ağırlama, varsa evsel üretim gibi gündelik yaşam faaliyetleri, hem de geceleri uyuma için kullanılmaktadır. Aynı mekân her bir işlev için sürekli yeniden düzenlenmekte ve düzenleme faaliyetinde esas yük kadınların sırtına binmektedir. Görüştüğümüz ailelerden birinin vurguladığı gibi bütün bu işlev değişikliklerinin arasında her seferinde mekânın temizlenmesi de gerekmektedir. Mekânın bu şekilde kullanımının köy kökenli göçmen Kürt ailelerin kırsal *habitus*'larının kentte devamına işaret ettiği iddia edilebilir.

- Beslenme

Beslenme açısından, ailelerin temel stratejisi başta Beyoğlu Belediyesi'nin her gün verdiği pişmiş yemek dağıtım hizmeti olmak üzere, çeşitli yardımlardan faydalanmaktır. Her muhtaç aile Belediye'den aldığı bir kart karşılığında bu hizmeti almaya hak kazanabilmekte ve ailenin her ferdi için günde iki öğün yemek temin edebilmektedir. Tarlabası'nda, en yakın dağıtım noktası yaklaşık yarım saatlik yürüme mesafesindedir. Diğer gıda yardımları Beyoğlu Belediyesi, Beyoğlu Kaymakamlığı, siyasi partiler, Çocuk Merkezi ve nadiren STK'lar tarafından çeşitli gıdaları içeren paketler şeklinde dağıtılmakta ve muhtar ihtiyaç sahibi ailelerin belirlenmesi ve gıda

dağıtım süreçlerinde kilit rolü oynamaktadır. Bir muhtarın aşağıdaki sözleri mahalle sakinlerinin büyük kısmının muhtaç durumda olduğunu ve yardımların yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır: *“Onlara siyah plastik poşette yardımı veriyorum ve komşularına bundan söz etmemelerini söylüyorum. Eğer biri buraya [muhtarlık] yardım geldiğini öğrenirse, haber inanılmayacak kadar hızlı yayılıyor ve kadınlar koşarak gelip kendi paylarına düşeni istiyorlar. Ama tabii hiçbir zaman herkese yetecek kadar yardım gelmiyor ve onlara yardımı verdiğimiz kişinin onlardan daha muhtaç durumda olduğunu söylediğimde hemen bana hakaret etmeye başlıyor ve o kişiyi kayırdığını iddia ediyorlar. Yardımlar konusunda her gün kavgalar çıkıyor .”*

- Giyinme

Bu kategorideki ihtiyaçlar sıklıkla gıda yardımı sağlayan kurumların yardımlarıyla karşılanmaktadır. Buna ek olarak, yoksullara verilmek üzere kullanılmış giysilerin toplandığı bir mağaza Sosyal Dayanışma ve Yardımlaşma Fonu tarafından Tarlabası yakınlarında açılmıştır.

- Ulaşım

Bu ihtiyaç kategorisi şehir içinde merkezi bir konumda bulunan Tarlabası sakinleri için sorun teşkil etmez. Kamyonetler, minibüsler veya arabalar gibi özel vasıtalara ihtiyaç olması durumunda bir akrabadan veya komşudan ödünç alınabilmektedir. Ayrıca, iş yerleri yakın bölgelerde bulunmakta ve uzak mesafelere bile yürüyerek ulaşım sağlanarak maliyet en aza indirilmektedir.

- Sağlık

Kötü yaşam ve çalışma koşullarının yanısıra yetersiz sağlık-bakım hizmetleri nedeniyle sağlık sorunları yoksullar arasında önemli boyutlardadır ve Kürt göçmenler bu duruma istisna oluşturmamaktadır. Ayrıca, istem dışı göçün travmatik etkisi nedeniyle bu göçmen kesimde ruhsal sağlık sorunları da sık görülmektedir.⁹ Sözkonusu kesimin büyük oranda sosyal güvencesiz işler yapması da sorunu katmerlendiren başka bir boyuttur. Ancak, 1992 yılından bu yana nüfusun herhangi bir sosyal güvenlik sistemine dahil olmayan kesimlerine genel sağlık hizmetlerine erişim sağlayan “Yeşil Kart” bu mağduriyeti biraz olsun azaltmıştır. Sağlık Bakanlığı tarafından dağıtılan bu kart yoksul olduklarını kanıtlayan belgeleri sunan kişilere ücretsiz tıbbi bakım sağlamaktadır (Sallan-Gül, 2003). Ancak kartın alınmasında ve

⁹ Tamer Aker’in bu konudaki yazısı için bkz. Kurban vd. (2006: 132-137).

yıllık olarak yenilenmesindeki zorluklar nedeniyle, başkalarının Yeşil Kartının kullanılması veya aynı ailede bir çocuktan diğerine geçirilmesi ender değildir. Yeşil Karta ek olarak, Sosyal Dayanışma ve Yardımlaşma Fonu da ilaç yardımı sağlamaktadır.

- Diğer ihtiyaçlar

Dinlenme/eğlenme, kültür ve bilgi açısından, televizyonun birincil eğlenme ve bilgi alma aracı olduğu söylenebilir, özellikle illegal olmasına rağmen uydu antenleriyle seyredilebilen Kürtçe kanallar, parklar, düğünler, nişan veya sünnet törenleri önemli eğlence fırsatlarıdır.

Eğitim konusuna gelince, çeşitli kurumlar okul gereçlerini sağlamaktaysa da kayıt ücretleri önemli bir sorun oluşturmaktadır. İlköğretimin zorunlu ve devlete bağlı olması nedeniyle bu ücretin alınması yasadışıdır ancak uygulamada okullar bağış adı altında bu ücreti talep etmekte ve böylelikle kıt maddi kaynaklara sahip aileler zor durumda kalmaktadır.

Çocuk ve yaşlıların bakımı ise geleneksel yollardan sağlanır. Eviçi işler istisnasız evin kadınının sırtındadır, fakat bu yükün fazlalığı nedeniyle en büyük abla okuldan erken yaşta alınır. Böylelikle ablalar küçük kardeşlerine bakarlar; yaşlılar ise genellikle çocuklarından birinin evinde yaşamaktadır.

Kaynaklar

Tablo 2 Mingione'nin yoksul ailelerin hayatta kalma kaynaklarına ilişkin sınıflamasını göstermektedir. Tarlabası'ndaki istem dışı göçle gelen aileler hakkında saha çalışmasının bulguları tartışılırken büyük ölçüde bu sınıflamaya bağlı kalınacaktır. Aşağıda çatışma nedeniyle göç eden ailelerin hayatta kalma kaynaklarına ilişkin bulgularımızı ele alacağız. **Tablo 2**'de yer alan ve (1)-(6) numaralarla belirtilmiş kaynaklara ek olarak (7) ve (8) numaralı iki kaynağın daha tabloya eklenmesi gerektiğini saha çalışması sonrasında gördük; bunlar, yasadışı faaliyetler ve mevcut olmayan kaynaklardır.

(1) *Formel-Parasal/İçsel*: Resmi kuruluşlarda veya büyük işyerlerinde gündüz/gece bekçiliği gibi çok az sayıda yasal gelir getiren işler veya üretim sektöründe çok nadir yasal işler. Bunlar genellikle Tarlabası'nın dışındaki yerlerde bulunmaktadır.

Tablo 2: Hayatta kalmaya yönelik kaynakların sınıflaması

	<i>İçsel : Hanelerin kendileri tarafından üretilen</i>	<i>Dışsal : Devlet, akrabalar, arkadaşlar, komşular veya dayanışma ağları tarafından sağlanan</i>
Formel piyasadan elde edilen parasal kaynaklar	(1) Çeşitli formel iş imkanları	(2) Devlet tarafından sağlanan para yardımları Formel bağışlar
Formel piyasa Dışından elde edilen parasal kaynaklar	(3) a) Enformel veya geleneksel çalışma biçimlerinin çeşitli biçimlerinden elde edilen gelir (Kısmi enformel öğeler Barındıran formel faaliyetler b) Maliye, sosyal güvence ve çalışma mevzuatını gözardı eden faaliyetler (Ek işler, kayıtdışı işler, enformel bireysel işler)	(4) Enformel bağışlar, borçlar, indirimler, hediyeleşmeler
Parasal olmayan kaynaklar	(5) Evde yapılan çalışma Kendi tüketimi için üretim	(6) Devlet hizmetleri Çalışma biçiminde veya aynı bağış Kendi kendine yardım/Dayanışma

Kaynak: Mingione (1991: 84)

(2) *Formel-Parasal/Dışsal*: Devlet tarafından sağlanan para yardımının birincil kaynağı Sosyal Dayanışma ve Yardımlaşma Fonu'dur. Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'na (SHÇEK) bağlı olan ve sokakta çalışan çocuklarla ilgili çalışmalar yürüten Çocuk Merkezi, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu veya SHÇEK tarafından yapılan devlet bağışlarının dağıtımında aracı kurum olarak işlev görmektedir. Büyükşehir veya Beyoğlu Belediyeleri de bazı para yardımları yapmaktadır ancak yardımların büyük çoğunluğu merkezi devlet kurumlarından elde edilir.

(3) *Enformel-Parasal/İçsel*: Türkiye'de ve özellikle Tarlabası gibi yoksul bir mahallede enformel gelir kaynakları, kent nüfusunun yaşam mücadelesi bakımından önemi nedeniyle Mingione'nin sınıflandırmasındakine göre biraz daha farklı tanımlanmalıdır. Şehirdeki yoksullar açısından, enformel faaliyetler onların hayatta kalma stratejilerinde belirleyici bir yere sahiptir ve bu, enformelliğin yaygın olduğu sosyoekonomik ortam nedeniyle mümkün olmaktadır. Nitekim, Türkiye'nin istihdam yapısıyla ilgili önemli bir çalışmada, hem resmi hem de resmi olmayan sektörlerdeki kayıt dışı işgücünün Türkiye'nin tarım dışı işgücünün %31,8'ini oluşturduğu saptanmıştır (Gürsel vd., 2004: 36).¹⁰

¹⁰ Söz konusu çalışmada, kayıtdışı iş gücü çalışması karşılığında bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmayan kişileri ifade eder. Kayıtdışı sektör ondan az kişinin çalıştığı firma dışı iş yerlerinde çalışan kişiler olarak tanımlanır; i) sabit olmayan iş yerleri ve ev; ii) bir sosyal güvenlik kurumuna kayıt olunmadan çalışılan sabit işyerleri (a.g.e.: 35). Makalemizde kayıtdışı/enformellik tüm kayıtdışı ekonomik faaliyetleri kapsayan genel bir terim olarak çanlamalı kullanılmaktadır.

Tarlabaşı'nın şehirdeki konumu itibarıyla merkezi iş alanında yer alan bir mahalle özelliği taşıması nedeniyle sunduğu çeşitli iş imkanları hayatta kalma stratejileri için bir avantaj sağlamaktadır. Ticari, kültürel ve eğlence alanında faaliyet gösteren cazibe merkezlerine yakınlığı, mahalle sakinlerine sonsuz çeşitlilikte istihdam ve gelir kaynağı sunmaktadır. Saha çalışması sırasında istem dışı göç etmiş ailelerin eriştiği üç faaliyet alt grubunu gözlemledik.¹¹ Bunların ezici çoğunluğunun en alt seviyedeki enformel çalışma seçenekleri olduğu kaydedilmelidir, yani düşük ücretli, düzensiz, sosyal güvenlik sağlamayan ve genellikle "tehlikeli, pis ve küçük düşürücü" işler.¹² Bu durumda, hane gelirinin en yüksek düzeye çıkarılması amacıyla ek iş gücü/güçlerinin harekete geçirilmesi nedeniyle hanenin birden fazla üyesi çalışıyor olsa da, her bir üyenin sağladığı gelir o kadar düşüktür ki, hanenin toplam kazancı dahi oldukça düşük kalır. Bir seçenek ortadan kalktığında yoksulların başka bir faaliyete yönelme veya diğer bir seçenek yaratma konusunda sonsuz bir esnekliğe sahip olduklarını da vurgulamak gerekir. Nitekim *habitus* kavramı da göçmenlerin sahip oldukları öznel beceri ve içinde buldukları nesnel dış koşullar bağlamında yeni koşullara ayak uydurabildiklerini vurgular. Bahsettiğimiz üç faaliyet grubu şunlardır:

- *Üretim sektöründeki işler:* Göçmen ailelerin en fazla erişiminin olduğu iş yerlerinden biri konfeksiyon atölyeleri (1-5 kişinin çalıştığı küçük iş yerleri veya 50 kişi kadar fazla çalışanı olan daha büyük imalathaneler) ve başta metal olmak üzere çeşitli malzemelerden tekstil aksesuarları üreten dükkanlardır. Kadınların evde yaptıkları parça başı tekstil işleri de mevcuttur. Civarda bulunan ahşap, kağıt, mobilya ve demir atölyeleri de seçenek oluşturur ancak bunların işgücü talebi daha düşük düzeydedir.

- *Hizmet sektöründeki işler:* Tarlabaşı'nın kültür, ticaret ve eğlence aktiviteleri bakımından şehrin en hareketli merkezlerinden birinin yakınında bulunması nedeniyle, bu tip işler yaygındır ve oteller, restoranlar, barlar, kafeler, sinemalarda garsonluk, bulaşıkçılık, koruma ve gece bekçiliği gibi işleri kapsar.

- *Sokakta yapılan işler:* Bunlar tüm mahallenin ancak özellikle Kürt göçmenlerin en sık yaptıkları işleri oluşturur: işportacılık (sebze-meyve, şişe su, kaset, oyuncak, gündelik aksesuarlar ve ev aletleri, otobüs bileti, hazır yemek, özellikle de midye dolması ve pilav-tavuk vs.); kullanılmış kağıt, karton ve teneke kutu toplayıcılığı, ayakkabı boyacılığı, tartıcılık...

¹¹ İnşaat sektörü, kalifiye olmayan göçmenler için önemli bir iş imkanı sağlamaktadır ancak bunlar Tarlabaşı dışında yer alır.

¹² Göçmenlerle ilgili İngilizce literatürde bunlar "3D işleri" (Dirty, Dangerous, Demeaning) adıyla anılıyor.

(4) *Enformel-Parasal/Dışsal*: STK'lar veya kişiler bazı parasal yardımlarda bulunabilirler ancak bu istisnadır, zira yardımlar daha ziyade aynı olmaktadır. Kişilerin birbirlerine verdikleri borçlar nakit ihtiyacının karşılanmasındaki temel kaynaklardan biridir. Genellikle borçlar geniş aile içerisinde alınır-verilir ve küçük miktarlarda olmasına karşın (örn. 20 farklı kişiden 10-15 \$) oldukça yaygındır. Bir borç genellikle başka yerden alınan borçla kapatılır ve genel yoksulluğun hüküm sürdüğü bir ortamda her aile çok sayıda kişiye sürekli olarak borçlu durumdadır.

(5) *Parasal olmayan/İçsel*: Hanenin kendi tüketimi için üretim yapmasına yönelik faaliyetlerin toplamını oluşturan ve harcamaları en aza indirmeye yardımcı olan bu tip kaynaklar çok yaygındır. Bunlar kendi ekmeğini (tandır) pişirme, her hafta kurulan pazarlarda kalan artık sebze-meyveyi toplama ve sokaklardan ısınmak için malzeme (mukavva, tahta kutu) toplama gibi faaliyetleri kapsar ancak bunlarla sınırlı değildir.

(6) *Parasal olmayan/Dışsal*: "İhtiyaçlar"dan söz ederken, Tarlabası'nda yaşayan istem dışı göçle gelmiş göçmen ailelerin hayatta kalma stratejilerinde yardımların rolüne değinmiştik. Göçmen aileler çeşitli yardım biçimleri aracılığıyla pişmiş yemek alabilir, ücretsiz tıbbi bakıma erişebilir ve ilaç temin edebilir, kış aylarında odun, giyecek ve okul malzemeleri vs. alabilecek konumdadırlar. Yardım konusunda Sosyal Dayanışma ve Yardımlaşma Fonu¹³ en önemli rolü oynar çünkü bu Fon hem parasal hem de çok çeşitli aynı yardımlarda bulunur. Öte yandan, yardım konusu yoksulluk analizi açısından hassas bir noktaya işaret eder. İncelediğimiz hanelerde yardımlara yönelik ciddi bir bağımlılık oluşmuştu ve bu durum, sözkonusu kesimde yoksulluk düzeyinin vahametini kanıtlamaktadır. Kısa vadede yoksulların gündelik yaşam mücadelesi açısından hayati önem taşıyıcılar dahi, yardımların bir lütuf olarak verilmesi sosyal hak olarak algılanmalarını engelleyerek uzun vadede onların bağımlı, edilgen, muhtaç bir konuma itilmelerine vesile olmaktadır. Böylesi bir yoksullukla mücadele yaklaşımı neoliberal yeniden yapılanmaya uygun bir nitelik arz ediyor, zira devletin sosyal harcamaları her geçen gün azalırken, sosyal yardım kalemlerine büyük bütçeler aktarılmaktadır. Bu da, Altuntaş'ın (2003: 32) vurguladığı gibi, yoksulluğu patlamaya hazır bir bomba gibi gören, yardımlarla bu patlamayı erteleyen bir zihniyetin ürünüdür. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Tarlabası örneğinde, mekânsal veya sınıfsal temelli bir dayanışma anlayışı bulunmamaktadır ve kişilerarası rekabeti körüklemesi nedeniyle "aynı/nakdi yardım" olgusu böyle bir dayanışmanın oluşmasını zorlaştırmaktadır.

¹³ Sosyal Dayanışma ve Yardımlaşma Fonu'nun yoksulların geçim stratejilerinin önemini vurgulayan ve bu Fonun "asgari gelir desteği" çerçevesinde yeniden düzenlenmesi gerektiğini, böylelikle çok daha etkin bir yoksullukla mücadele mekanizması haline geleceğini savunan bir çalışma için bkz. Buğra ve Keyder (2003).

(7) *Yasadışı kaynaklar (hırsızlık ve uyuşturucu ticareti gibi suç eylemleri):* Tarlabası'nda küçük suçlardan daha büyük suç eylemlerine kadar her tip yasadışı faaliyet görülmektedir. Küçük hırsızlıklar, soygunlar, dolandırıcılık, gasp, uyuşturucu ticareti... Diğer yoksul mahallelere kıyasla, Tarlabası'nda alternatif gelir kaynağı olarak yasadışı faaliyetlerin daha fazla görülmesinin arkasında yatan nedenin "mahalle etkileri"¹⁴ olduğu ileri sürülebilir. Bu mahallenin fiziksel ve sosyal çöküntüye uğraması uzun bir geçmişe sahiptir ancak fazla eskilere gitmeden şunu söylemek gerekirse, 80'lerden sonra Beyoğlu'nun merkezi bir iş alanı olarak popülerliğindeki azalmaya paralel olarak Tarlabası da bu gözden düşmeden nasibini aldı. 1980'lerin sonunda Tarlabası Bulvarı'nın genişletilmesi sosyal farklılaşmayı derinleştirirken Beyoğlu yavaş yavaş eski değerine tekrar kavuştu. Tarlabası fiziksel ve sosyal bozulmayı içeren bir kısır döngüye girdi ve adı küçük suçlar, uyuşturucu ticareti ve fahişlikle anılan bir yer haline geldi. Bu ortamın yasadışı kaynakları kolaylıkla ulaşılabilir hale getirdiğini ve istem dışı göçün yıkıcı etkileri nedeniyle göçmen Kürt ailelerin genç üyelerinin bu tip faaliyetlerde bulunan kişilerin tuzağına kolayca düşebildiğini ileri sürmek mümkündür.

(8) *Ulaşılamayan kaynaklar:* Son olarak, istemli göçün gerçekleştiği yaklaşık elli yıl boyunca göçmenler için erişilebilir olan, ancak istem dışı göçle gelenler için, bu göç tipinin özgün koşulları nedeniyle aynı ölçüde erişilebilir olmayan kaynaklar üzerinde düşünülmesi önemlidir. Bu bağlamda kaydedilmesi gereken ilk konu, ekonomik konjonktüre bağlı olarak erişkin erkekler için düzenli iş imkanlarında anlamlı bir azalmanın yaşanmasıdır. Buğra ve Keyder (2005: 23) ekonomik değişimlerin iş yapısı üzerindeki etkilerini vurgular ve bir yandan, eskiden olduğu gibi enformel bir işte bir süre çalıştıktan sonra formel bir sektörde iş bulma imkanının artık azaldığını, diğer yandan da enformel iş fırsatlarının da 35 yaşın üzerindeki erkekler söz konusu olduğunda oldukça yetersiz kaldığını belirtirler. Tarlabası'ndaki gözlemlerimiz de bu görüşleri doğrulamaktadır: Hane reisleri genellikle ya işsizdi ya da düşük ücretli, geçici, gelecek vaat etmeyen işlerde, düzensiz bir şekilde çalışıyorlardı.

İkinci erişilebilir olmayan kaynak kadın iş gücüdür: Genellikle kadınların iş gücü ihtiyaç durumunda harekete geçirilen ilk ek güç olmasına karşın, Kürtlerin durumunda, kadınların dışarıda çalışmalarına olumlu bir gözle bakmayan geleneksel görüş nedeniyle çocuk işgücü bu ailelerde çok daha yaygın bir uygulamadır. Bu ikisinin bir sonucu olarak, istem dışı göçle gelen ailelerin birçoğunda çocuklar yegane gelir kaynaklarını oluşturur. Bu konuyu bir sonraki bölümde ele alacağız.

¹⁴ Secor ve O'Loughlin (2005: 69), mahalle etkilerini "yerel geleneklerin etkileri, geçmiş deneyimlerin mirasları ve mekâna özgü özellikler" olarak tanımlamaktadır.

Diğer mevcut olmayan kaynaklar ise göçün istemdişi olma özelliğiyle bağıntılıdır. Köyler boşaltıldığı veya köylere giriş-çıkış engellendiği için, daha önceki göç dalgalarında göçmenlerin hayatta kalmalarında önemli rol oynayan “memleketten” gelen yardımlar bu durumda sifira inmiştir. Ayrıca, göç kitlesel olduğu için, aktif olmayan bağımlı nüfusun (yaşlılar, çocuklar gibi) köylerde bırakılması imkanı -ki önemli bir birikim imkanı sağlamaktaydı- ortadan kalkmıştır. Nitekim Erder (1998a), bu son göç dalgasını “köysüz köylü göçü” şeklinde nitelendirdiği makalesinde dikkatleri bu noktaya çekmektedir.

Sonuç yerine: Bir *habitus* olarak çocuk emeğinin paradoksal rolü ve yeni yoksulluk

Yukarıda çocuk emeğinin istemdişi göçle gelmiş olan hanelerin geçim stratejilerindeki rolünden bahsetmiştik. Gerçekten de bu haneler için çocukların çalışması sonucu elde edilen gelir çoğu zaman haneye giren yegane nakit kaynağını oluşturur. Çocuklar, sokak satıcılığı, konfeksiyon atölyelerinde çalışma gibi enformel işler yapmakta, kimi durumlarda kapkaççılık gibi illegal işlere de bulaşmaktadırlar. Söz konusu haneler için çocuk emeğinin anlamını -ve genel olarak hane içi emek ilişkilerini- irdelerken, *habitus* kavramı yol gösterici olabilir. Kırsal kökenli aileler için gerek hayvancılıkta gerekse tarımda çocuklar için yapacak iş daima vardır ve çocukların erken yaşta çalışmaya başlaması yadırganacak değil, tersine yüceltilen bir durumdur. Beyoğlu Çocuk ve Gençlik Merkezi eski çalışanı sosyal hizmet uzmanı Metin Polat’ın sözleri bu noktada anlamlıdır: “*Genel anlamda Anadolu’da şöyle bir kanı vardır; yani, çalışan demir pas tutmaz misali, çalışan çocuk olgunlaşır. Ve çalışmanın hiçbir zaman zararlı olmadığı, çalışmanın her zaman güzel olduğu bilinciyle yetişmiş olan insanlar..*” (Erdoğan, 2002: 286). Nitekim, istemdişi göç süreciyle çok ani bir şekilde kente yerleşmiş aileler için çocuğun çalışmasına yönelik *habitus* kentte devam etmekte, yani kısmen yeni ortama uyum sağlayarak varlığını sürdürmekte, kısmen de eski alışkanlıklar devam etmektedir. Örneğin, çocuğun hem okula gitmesi hem de sokakta çalışması gibi bir uyum sözkonusu olabilirken, kız çocuklarının belli bir yaştan sonra sokağa salınmaması, sadece tanıdık/akraba işverenlerin yanına işe verilmesi gibi bir direnç de görülebilmektedir. Benzer bir *habitus* kadın emeği için de mevcuttur: Genel olarak kadınların çalışması fazla arzu edilen bir durum değildir, ancak küçük çocuklar istisna oluşturur. Dediğimiz gibi ergenlik çağına kadar kızlar sokakta çalışabilir, fakat daha sonra bu uygun görülmez ve evlenene kadar çeşitli işyerlerinde, kapalı ortamlarda çalışırlar. Evli bir genç kadının atölyede çalışması ise hoş karşılanmaz, ki zaten bakmakla yükümlü oldukları küçük çocukları, yapmaları gereken ev işleri vardır. Bu durumun istisnaları olmakla beraber esas olarak evlerde parça başı iş veya evde çocuk bakıcılığı gibi işler yaparlar. İleri yaşlara gelmiş kadınlar ise sokakta satıcılık

yapabilir. Erkekler ise aile reisliği, erkeklik gibi normlarla bağdaştırmadıkları, çok düşük ücretli işlerde çalışmak istemezler. “Kendi işine sahip olma” hayaline en yakın ve çok küçük bir sermaye gerektirmesi nedeniyle en erişilebilir olan sokak işlerini ise her yaşta yapabilirler. Genel olarak enformel işlerle ilgili olarak, yaş ve cinsiyetin Tarlabası’nda yaşayan Kürt göçmenlerin çalışmalarında iki belirleyici etmen olduğunun altı çizilmelidir.

Bu bağlamda çocuk emeğinin hanelerin yaşam stratejileri açısından nasıl bir rol oynadığını sorgulayacak olursak, bunun paradoksal bir duruma tekabül ettiğini ileri sürebiliriz. Şöyle ki, bir yandan hanehalkının geçimi için vazgeçilmez bir kaynak olduğundan, hanedeki çalışabilir durumda çocuk sayısının çok olması kısa vadede yaşam koşullarını düzeltmek için yararlıdır. Öte yandan bu durum, sosyal dışlanmanın temel faktörlerinden birini oluşturmaktadır; çünkü uzun vadede topluma entegrasyon ve dikey sosyal hareketlilik imkanı sağlama ihtimalini taşıyan yegâne unsur olan çocukların eğitim imkanına ket vurmaktadır.¹⁵ Yalnızca gündelik yaşam stratejisi olarak katkısı olan, toplumsal bütünleşme açısından ciddi bir engel oluşturan çocuk emeği olgusunun, müebbet yoksulluk kısırdöngüsü olarak tanımlanabilecek bir sınıf-altının oluşumunda birincil etmen olduğunu iddia ediyoruz. Nitekim Mübeccel Kıray (1998: 149) da çocuk emeği konusunda yazarken, ailenin kısa vadeli uyum için dönüşüme uğrarken, uzun vadeli bütünleşme önünde yeni engeller yarattığını belirtir. Tarlabası’na dönecek olursak, çocukların çalıştırılması, Abdullah Karatay’ın (2002: 3) deyişiyle, yoksullukla/toplumsal dışlanmayla başetmek için geliştirilen ve kırsal *habitus*’la uyum içinde olan dahiyane bir “yerel çözüm” oluşturur, fakat aslında bu, uzun vadeli bütünleşmeyi engeller ve Altuntaş’ın (2003: 30) belirttiği gibi bu aileler için “çaresizliğin çaresi” anlamına gelir.

Çocuk emeği örneğinde somutlaştırmaya çalıştığımız hayatta kalma stratejilerini istem dışı göç mağdurlarının toplumsal bütünleşmesi açısından düşünmek için Türkiye’deki dönüşen yoksulluk yapısına değinmek gerekir. Burada şunu öne sürmek mümkün görünüyor: neoliberal politikaların hüküm sürmeye başladığı döneme kadar Türkiye’de yaygın ve yaygın olduğu ölçüde damgalayıcı/dışlayıcı olmayan bir yoksulluk tipi vardı, ki bunu Paugam’a (1996: 394) istinaden, “bütüncül yoksulluk” olarak adlandırmak makûl gözüküyor. Bu yoksulluk tipinde yoksul kesimler toplumun geri kalanından keskin bir şekilde ayrılmazlar; çalışmayan veya çalıştığı halde düşük ücret alan, bunun sonucunda enformel sektörden kazanç arayan o kadar geniş bir kesim vardır ki hepsi aynı sınıfsal yapının içinde yer alırlar ve bir dayanışma ruhu taşırlar. Öte yandan, enformellik (gerek istihdam gerekse konut açısından) bütün

¹⁵ “Yoksulluğun kuşaklararası aktarımı”nın engellenmesinde çocukların eğitilmesinin önemi üzerine bkz. Morán (2003).

bu kesimin mutlak yoksulluğa düşmesini engelleyen bir tampon görevi görür. Ayrıca, aileye, akrabalığa, hemşehriliğe dayalı bir koruyucu mekanizma da mevcuttur. İşte bu yapının artık eski bir modele tekabül ettiği ve yoksulluğun yeni bir modelin doğuş sinyalleri verdiği çeşitli yazarlar tarafından epeydir dile getirilmektedir (Erder, 1995, 1998b; Işık ve Pınarcıoğlu, 2001; Kaygalak, 2001; Buğra ve Keyder, 2003). Neoliberal dönüşümün yıkıcı etkileriyle ortaya çıkan bu yeni modelin en ayırdedici yanı toplumsal dayanışma bağlarının ve geleneksel koruyucu ağların çözülmesi, eskiden bütünleştirici rol üstlenmiş olan mekanizmaların bu işlevi yerine getiremez hale gelmesi ve emekçi sınıfın en altında yer alan bir kesimin sınıfsal yapı dışına itilmesidir. İddiamız o ki, istem dışı göçle her türlü sermayesini yitirerek kentlerde yaşam mücadelesi veren yoksul göçmen Kürtler bu yeni yoksulluk olgusundan en fazla etkilenen kesimi oluşturmaktadır. Şöyle ki, bu grup özelinde yoksulluğun yanısıra etnik kökene dayalı ayrımcılık ve sınıf temelli mekânsal ayrışma gibi dışlayıcı mekanizmalar da etkili olmakta ve geniş anlamda bir toplumsal dışlanma ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda hayatta kalma stratejileri de bunu kıramamakta, tersine dışlanmayı artırıcı bir nitelik taşıyabilmektedir. Hal böyleyken, bu gruptaki Kürtlerin Türkiye'nin sınıf-altını oluşturmaya başladıklarını iddia etmek mümkün gözükmemektedir. Hemen belirtelim ki, yapısal bir Sınıf-altı yaklaşımını benimsiyor ve Wacquant ve Wilson (1993: 42) tarafından getirilen tanıma katılıyoruz: sınıf-altı, “ezilen ırksal ve ekonomik grubun sosyal olarak en çok dışlanmış ve ekonomik olarak en çok marjinalleşmiş bireylerinin daha önce görülmemiş bir yoğunlaşmayla kendini gösteren yeni bir sosyo-mekânsal ırksal ve sınıfsal hakimiyet yapısına işaret etmektedir”.

* * *

Bu yazıdaki amacımız, Kürt göçmenlerin kentlerdeki gündelik yaşam mücadelesinin özelliklerini belirtmek, bunu yaparken de hem dışsal koşulların dayatmalarını hem de göçmenlerin öznelliklerini analitik bir şekilde ele almaya imkan verdiğini düşündüğümüz hayatta kalma stratejileri yaklaşımından yararlanmaktır. Bu stratejilerin hangi ihtiyaçlar doğrultusunda belirlendiğinin, hangi kaynakların erişilebilir olup hangilerinin olmadığına böylesi çözümlenmesinin *habitus* kavramının belirttiği gibi yapısalılık/öznellik ikiliğini birarada değerlendirmeye imkan verdiği düşüncesindeyiz.

Diğer taraftan, göçmenlerin kentlerdeki yaşam koşullarını anlamının başka bir açıdan da önemli olduğu kanaatindeyiz. Bizim araştırmamızda gördüğümüz ve pek çok araştırmamızın bulguladığı, en son HÜNEE araştırmasının da altını çizdiği gibi istem dışı göçle gelenlerin büyük bir kısmı için geri dönüş simgesel düzeyden öte gerçekleştirilebilir bir proje anlamı taşımamaktadır. Nitekim, TGYONA'da çıkış noktasına geri dönmek istemeyenlerin oranı % 45 olarak tespit edilmiş (TGYONA,

2006: 87). Şüphesiz köye dönüş manevi açıdan büyük bir önem taşımaktadır ve köylere dönüş konusunda her türlü maddi/manevi desteğin sağlanması, başta mayınlar ve koruculuk sistemi olmak üzere güvenlik kaygıları da giderilmesi, köye dönüşün göçmenler için ciddi bir seçenek haline getirilmesi gerekmektedir. Buna karşılık, bu göç dalgasının kentlerde kemikleşmiş bir yerleşiklik edinmiş olduğu ve şu veya bu sebeple artık kentten ayrılmak istemeyen ciddi bir kesim olduğunu anlamak gerekiyor. Oransal olarak yarıya yakını oluşturan bu grup için, geri dönüş önerisinden farklı ve kentleri temel alan bir siyasalar bütünü oluşturulmasının aciliyeti vardır; bunun iyi belirlenmesi için de göçmenlerin kentlerdeki yaşam koşulları, mağduriyet ve mahrumiyetleri, içinde buldukları yeni fiziksel ve toplumsal ortamdaki durumları, dışlanmaları ve içerilmeleri ve bütün bu sürecin makro düzeydeki sosyoekonomik koşullarla ilişkisi doğru bir şekilde anlaşılmalıdır.

Kaynakça

- Altuntaş, Betül (2003), "Yoksulluk, zorunlu göç ve sokakta çalışan çocuklar", *Türkiye İnsan Hakları Hareketi Konferansı, 15-17 Kasım 2002 Bildirileri*, Ankara: Türkiye İnsan Hakları Vakfı, 23-36.
- Birleşmiş Milletler (1998), *Guiding Principles on Internal Displacement (Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Yol Gösterici İlkeler)*, E/CN.4/1998/53/Add.2 (11/02/1998, UN) [Türkçe çevirisi için bkz.: www.brook.edu/fp/projects/idp/resources/GPTurkish.pdf]
- Bourdieu, Pierre (2000 [1972]), *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédée de Trois études d'ethnologie kabyle*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre ve Abdelmalek Sayad (1964), *Le Déracinement-La Crise de l'Agriculture Traditionnelle en Algérie*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre ve Wacquant Loïc J.D. (2003), *Düşünümsel bir Antropoloji için Cevaplar*, İstanbul: İletişim, Çeviren: Nazlı Ökten.
- Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder (2003), *New Poverty and the Changing Welfare Regime in Turkey*, Ankara: UNDP.
- Datta, Satya (1990), "Class dynamics, subaltern consciousness and the household perspective: a new approach to Third World Urbanization" Satya Datta (Der.) *Third World Urbanization: Reappraisals and New Perspectives*, HSFR, Uppsala, 27-72.
- Erder, Sema (1995), "Yeni kentliler ve kentin yeni yoksulları", *Toplum ve Bilim*, 66, Bahar, 106-119.
- Erder, Sema (1998a), "Köysüz 'köylü' göçü", *Görüş*, 34, Mart, 24-26.
- Erder, Sema (1998b), "Kentlerdeki enformel örgütlenmeler, 'yeni' eğilimler ve kent yoksulları ya da eski hamamdaki yeni taslar", *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, İstanbul: Tarih Vakfı, 107-114.
- Erdoğan, Necmi (Der.) (2002), *Yoksulluk Halleri-Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, WALD.
- Global IDP Project ve Norwegian Refugee Council (2002), *Internally Displaced People-A Global Survey*, 2. Basım, Londra: Earthscan.

- González Arriagada, Alejandro (2000), *Surviving in the City-The Urban Poor of Santiago de Chile 1930-1970*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Economic History, 51.
- González de la Rocha, Mercedes (1994), *The Resources of Poverty-Women and Survival in a Mexican City*, Oxford: Blackwell.
- Göç-Der (2001), *Zorunlu Göç Araştırma Raporu, 1999-2001*, İstanbul.
- Gürsel, Seyfettin, Haluk Levent, Mustafa Ulus, İpek İlkaracan, Didem Sezer, Arzu Yörükoğlu Eratak, Enver Taştı, Hatun Ezberci, Kenan Orhan (2004), *Türkiye’de İşgücü Piyasasının Kurumsal Yapısı ve İşsizlik*, İstanbul: TÜSIAD.
- Harker, Richard K. (2000), “On reproduction, habitus and education”, Derek Robbins (Der.) *Pierre Bourdieu*, Cilt II, Londra: Sage, 164-176.
- Işık, Oğuz ve M. Melih Pınarcıoğlu (2001), *Nöbetleşe Yoksulluk-Sultanbeyli Örneği*, İstanbul: İletişim.
- Kalaycıoğlu, Sibel ve Helga Rittersberger-Tılıç (2002), “Yapısal uyum programlarıyla ortaya çıkan yoksullukla başatma stratejileri”, Ahmet Alpay Dikmen (Der.) *Kentleşme, Göç ve Yoksulluk*, Ankara: İmaj, 197-246.
- Karatay, Abdullah (2002), “İstanbul’da sokakta çalışan ve yaşayan çocuklar sorunu ve devlet tarafından yürütülen çalışmalar”, Şehir Plancıları Odası, *Yoksulluk, Kentsel Yoksulluk ve Planlama Kolokiyumu*, 6-8 Kasım 2002, İstanbul.
- Kaygalak, Sevilay (2001), “Yeni kentsel yoksulluk, göç ve yoksulluğun mekansal yoğunlaşması: Mersin/ Demirtaş örneği”, *Praksis*, 2, Bahar, 124-172.
- Kıray, Mübeccel (1998), *Kentleşme Yazıları*, İstanbul: Bağlam.
- Korkut, Tolga (2006), “Zorunlu göçe dair tüm politikalar değişmeli”, *Bianet*, 7 Aralık 2006 [<http://www.bianet.org/2006/12/07/88747.htm>]
- Kurban Dilek, Deniz Yüksek, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünal, A. Tamer Aker (2006), *“Zorunlu Göç” ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, İstanbul: TESEV.
- Mahar, Cheleen (2000), “An exercise in practice: Studying migrants to Latin American squatter settlements”, Derek Robbins (Der.) *Pierre Bourdieu*, Cilt II, Londra: Sage, 69-100.
- Mingione, Enzo (1991), *Fragmented Societies-A Sociology of Economic Life beyond the Market Paradigm*, Oxford: Basil Blackwell.
- Morán, Ricardo (Der.) (2003), *Escaping the Poverty Trap-Investing in Children in Latin America*, Washington: Inter-American Development Bank.
- Mutlu, Servet (1995), “Population of Turkey by ethnic groups and provinces”, *New Perspectives on Turkey*, 12, Bahar, 33-60.
- ODTÜ (2000), *Kentsel Yoksulluk ve Geçinme Stratejileri, Ankara Örneği*, Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı 1999 Yılı Stüdyo Çalışması, Ankara: ODTÜ.
- Paugam, Serge (1996), “Pauvreté et exclusion: La force des contrastes nationaux”, Serge Paugam (Der.) *L’Exclusion. L’Etat des Savoirs*, Paris: La Découverte, 389-404.
- Sallan-Gül, Songül (2003), “Yoksullukla mücadelede Fak-Fuk-Fon ve Yeşil Kart uygulaması”, *Görüş*, 55, Haziran-Temmuz, 54-59.
- Secor, Anne J. ve John O’Loughlin (2005), “Social and political trust in Istanbul and Moscow: A comparative analysis of individual and neighbourhood effects”, *Transactions, Institute of British Geographers*, 30(1), Mart, 66-82.

- Sinanlı, M. Arda (2000), "Sokakta çalışan çocuklar, göç ve 'göçmüş' aileler", *Ütopiya*, 'Göç' Dosyası, 10, Temmuz.
- TMMOB (1998) *Bölgeçi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması*, Ankara.
- Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması* (TGYONA) (2006) Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara.
- Üstel, Füsün (2004), *Zorunlu İç Göç Sonrası Köye Dönüş Ön Rapor*, İstanbul: TESEV.
- Wacquant, Loïc (2005), "Habitus", M. Zafirovski (Der.) *International Encyclopedia of Economic Sociology*, Londra: Routledge.
- Wacquant, Loïc J.D. ve William Julius Wilson (1993), "The cost of racial and class exclusion in the inner city", William Julius Wilson (Der.) *The Ghetto Underclass-Social Science Perspectives*, California: Sage, 25-42.
- Worsley, Peter (1984), *The Three Worlds-Culture and World Development*, Chicago: University of Chicago Press.
- Yılmaz, Bediz (2006), "Migration, Exclusion et Taudification dans le Centre-Ville Istanbulite: Etude de Cas de Tarlabası", Paris 8 Üniversitesi Fransız Kentleşme Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Paris.